

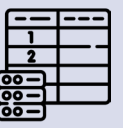
ORIGINAL RESEARCH PAPER

Publisher: Imam Khomeini International University

A Critical Analysis of the Existing Views about What “Iranian City” is; With the Emphasis on the Dominant Concepts of the cities of Iran in the Pre-Islamic Era

Erfaneh Ghanbari^{(1)*}, Amir Azimpour⁽²⁾

1. Ph.D. Candidate in Urban Planning, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, University of Guilan, Rasht, Iran.
 2. M.A. Urban Design, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, University of Guilan, Rasht, Iran.

ARTICLE INFO	Abstract
<p>Submit: 18/11/2023 Accepted: 14/02/2024 PP. 52-69</p>	<p>Introduction: The term “Iranian city” is an ambiguous and complex category that has been studied by many researchers and has been used in their literature with different interpretations and concepts, while it covers a wide conceptual territory. The main question of this research is “Does what is considered an “Iranian city” have a single definition and fixed and specific characteristics, which can be considered as a criterion for distinguishing it from non-Iranian cities”?”</p>
<p>Keywords: <i>Iranshahr, Historical Interpretivism, The Pre-Islamic Period, The Spatial Structure, The Iranian City.</i></p>	<p>The Purpose of the Research: This research aims to critically analyze the existing views about the concept of “Iranian city” and it has been carried out with a focus on the concepts governing the cities of Iran in the pre-Islamic era. This research also seeks to provide a framework to explain the concept of “Iranian city” and its correct use instead of its variety of interpretations in different situations in the urban planning literature.</p>
<p> Number of references: 46</p>	<p>Methodology: At first this study reviewed and narrated the viewpoints of scholars and researchers about “the city in the pre-Islamic historical period” and the various direct and indirect interpretations and definitions of the word “Iranian city” using the interpretation method. In the next step, by analyzing the content of these views, the characteristics influencing the formation and transformation of the old cities of Iran have been extracted. Then, based on the characteristics, various interpretations that can be inferred from this word have been summarized and categorized. Ultimately, by leveraging the theoretical saturation method in the views of experts through in-depth interviews selected by snowball sampling, accompanied by open-ended questions, the hidden dimensions of the critics’ reviews have been elaborated.</p>
<p> Number of figures: 3</p>	<p>Findings and Discussion: The interpretations deduced from the content analysis of the viewpoints resulted in 4 categories; The first interpretation: “Iranian city” is a symbol of “ancient Iranian signs and religion”. The second interpretation: “Iranian city” arises from “religion and ancient Iranian religion itself”. The third interpretation: “Iranian city”, with specified spatial organization and physical elements, and the fourth interpretation: “Iranian cities”, which have common factors of formation and transformation, such as a specific location or time. In the criticism of the first viewpoint, if we consider the Iranian city as a symbol of ancient and mythical signs and rituals then the concept of the Iranian city does not apply to today’s cities, because nowadays in Iran, a different culture from the ancient culture is ruling over the current Iranian society and many of those symbols and signs have no meaning today. Therefore, the Iranian city is defined as “the manifestation of Iranian culture and its symbols at specific eras”. In the critique of the second interpretation, it can be said that different rituals such as Zoroastrianism, Christianity, Islam, etc. have played a significant role in the evolution of city forms and structures in different periods of history and the shared geography and identity. Therefore we can not solely rely on the characteristics and the physical construction of ancient Iranian religion. In the critique of the third interpretation, it is noteworthy that by extracting patterns and “specific elements of one or more cities”, it is not possible to comment on the structure of other cities. On the other hand, the spatial structure of the ancient cities has undergone major changes to this day, and given the few works of the ancient cities before Islam, it is difficult to recognize all the physical elements. Therefore, the “physical elements of the city in a specific place or period” cannot be generalized as “elements and characteristics of the Iranian city”. In the critique of the fourth</p>
<p> Number of tables: 3</p>	

interpretation, cities that were considered Iranian cities at the time are now different in their culture, identity, politics, and definition of ideals, so they are not Iranian now, but their ancient structure can be considered as “ancient Iranian cities”. Therefore, the concept of an “Iranian city in a particular period and time” is important. The surveys show “the lack of conceptual unity and integrity of the term Iranian city”.

Conclusion: Although the unifying factor and the common denominator of the definitions are “Iranian culture and identity” and “belonging to Iran and considering oneself Iranian”, this concept is “dynamic”, “relative” and “multi-layered” and, by itself, cannot embrace an independent definition for an Iranian city.

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work

Conflict of Interest: Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the persons for scientific consulting in this paper.

Use your device to scan
and read the article online

Highlight

- Critical explanation of different interpretations of the concept of “Iranian city” and providing a road map for the correct use of this term in urban planning literature, focusing on the concept of pre-Islamic Iranian cities.
- The Iranian city does not have a single concept, and its application should be done according to all the structural, social, cultural, and ritual factors, as well as location and time, etc.

This paper is an open access and licenced under the [Creative Commons CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) licence.

©2024, UST. All rights reserved.

Cite this article: Ghanbari, E., & Azimpour, A. (2024). A Critical Analysis of the Existing Views about What “Iranian City” is; With the Emphasis on the Dominant Concepts of the cities of Iran in the Pre-Islamic Era. *Urban Strategic Thought*, 2(1(3)), 52-69.

 <https://doi.org/10.30479/ust.2024.19585.1132>

 https://ut.journals.ikiu.ac.ir/article_3284.html

*. Corresponding Author (Email: Erfaneh.ghanbari@gmail.com)

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

مقاله علمی- پژوهشی

واکاوی انتقادی دیدگاه‌های موجود پیرامون چیستی «شهر ایرانی»؛ با تأکید بر مفاهیم حاکم بر شهرهای ایران در دوران پیش از اسلام

عرفانه قنبری^(۱)، امیرحسین عظیم‌پور کاظمی^(۲)۱- پژوهشگر دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.
۲- کارشناسی ارشد طراحی شهری، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>مقدمه: واژه «شهر ایرانی» مقوله‌ای ابهام‌آور و درهم‌تنیده است که پژوهش‌های متعددی به انحاء مختلف، در ادبیات خود بکار گرفته‌اند. پرسش اصلی آن است که «آیا آنچه به عنوان «شهر ایرانی» تلقی می‌گردد، دارای تعریف واحد و ویژگی‌های ثابت و مشخصی است که بتوان به‌عنوان معیار تمایز از «شهرهای غیرایرانی» دانست»؟</p> <p>هدف پژوهش: پژوهش حاضر، به دنبال واکاوی انتقادی دیدگاه‌های موجود پیرامون مفهوم «شهر ایرانی» با محوریت مفاهیم حاکم بر شهرهای ایران در دوران ماقبل اسلام و ارائه چارچوبی برای تبیین این واژه و کاربرد صحیح تعابیر آن در شرایط مختلف، در ادبیات شهرسازی است.</p> <p>روش‌شناسی: با روش تفسیری، ابتدا به‌مرور متون و دیدگاه‌های صاحب‌نظران پیرامون «شهر در دوران تاریخی ماقبل اسلام» و انواع تعابیر و تعاریف موجود از این واژه پرداخته شده‌است. در گام بعد، با تحلیل محتوای دیدگاه‌ها و استخراج مشخصه‌های تأثیرگذار بر شکل‌گیری و تحول شهرهای کهن ایران، تعابیر مختلف قابل استنباط از این واژه، بر مبنای مشخصه‌ها، تلخیص و دسته‌بندی گردیده‌است. در مرحله بعد، تعابیر با نگاهی انتقادی، مورد تحلیل و نقد نگارندگان قرار گرفته و در نهایت با بهره‌گیری از نظریات خبرگان از طریق مصاحبه عمیق، روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی و با اتکا به شیوه اشباع نظری، ابعاد پنهان مانده از نقدهای نگارندگان تکمیل شده‌است.</p> <p>یافته‌ها و بحث: تعابیر استنباط شده بدین شرح‌اند: «شهر ایرانی»؛ «نمادی از نشانه‌ها و آیین کهن ایرانی»؛ «برآمده از دین و مذهب کهن ایرانی»؛ «دارای سازمان فضایی و عناصر کالبدی مشخص»؛ «دارای اشتراک در عوامل شکل‌گیری و تحول، همانند موقعیت مکانی یا زمانی خاص». بررسی‌ها نمایانگر «عدم وحدت و یکپارچگی مفهومی واژه شهر ایرانی» است.</p> <p>نتیجه‌گیری: هرچند عامل وحدت دهنده و وجه مشترک تعابیر، «فرهنگ و هویت ایرانی» و «تعلق داشتن به ایران و خود را ایرانی دانستن» است، اما این مفهوم «پویا»، «نسبی» و «چند لایه» بوده و به‌تنهایی نمی‌تواند تعریف مستقلی را برای شهر ایرانی در خود داشته باشد.</p> <p>نکات برجسته:</p> <ul style="list-style-type: none"> - تبیین انتقادی تعابیر مختلف مفهوم «شهر ایرانی» و ارائه نقشه راه به منظور کاربرد صحیح این واژه در ادبیات شهرسازی، با تمرکز بر مفهوم شهرهای ایران ماقبل اسلام - شهر ایرانی دارای مفهوم واحدی نیست و کاربرد آن بایستی با توجه بر تمامی عوامل ساختاری، اجتماعی، فرهنگی، آیینی و موقعیت مکانی و زمانی ... صورت پذیرد 	<p>دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۷ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵ صص: ۶۹-۵۲</p> <p>واژگان کلیدی: ایرانشهر، تفسیرگرایی تاریخی، دوران ماقبل اسلام، ساختار فضایی، شهر ایرانی.</p> <p>تعداد منابع: ۴۶</p> <p>تعداد اشکال: ۳</p> <p>تعداد جداول: ۳</p>

ارجاع به این مقاله: عرفانه، قنبری، امیرحسین عظیم‌پور کاظمی، امیرحسین. (۱۴۰۲). واکاوی انتقادی دیدگاه‌های موجود پیرامون چیستی «شهر ایرانی»؛ با تأکید بر مفاهیم حاکم بر شهرهای ایران در دوران پیش از اسلام. *اندیشه راهبردی شهرسازی*، ۲(۳)، ۶۹-۵۲.

این مقاله به صورت دسترسی باز و با مجوز Creative Commons CC BY-NC 4.0 قابل استفاده است.

©2024, UST. All rights reserved.

doi <https://doi.org/10.30479/ust.2024.19585.1132>

*. نویسنده مسئول (ارایانامه): Erfaneh.ghanbari@gmail.com

۱- مقدمه و بیان مسئله

بررسی دیدگاه‌های موجود در مورد چیستی «شهر ایرانی» مستلزم شناخت همه‌جانبه مفاهیم حاکم بر شهر ایرانی عصر قبل از اسلام است. شهرهای ایران کهن، فضایی هماهنگ با نظام اداری- اجتماعی حاکم بر آن‌ها را شکل می‌داده‌اند. تکامل و تکوین شهر تنها متأثر از شرایط درونی و بیرونی خود نبوده، بلکه خلاقیت سازندگان هر دوره شهر نیز بر آن تأثیر داشته است (ایزدی، ۱۳۹۹). عناصر و اجزاء تشکیل‌دهنده شهر، متشکل از رابطه‌ها و نسبت‌ها، فاصله‌ها و اندازه‌ها و مراتبی در مکان‌یابی و جانمایی بوده که ضمن رواج در روزگار خود، منعکس‌کننده قراردادهای اجتماعی حاکم بوده است. ساخت هر شهر از یک سو نمایانگر هماهنگی فضای کالبدی شهر با شرایط و عوامل طبیعی، اقتصادی - اجتماعی، اداری-نظامی بوده است و از سوی دیگر بیانگر چگونگی جریان فعالیت‌های اصلی شهر است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷؛ خالدیان و همکاران، ۱۳۹۵). برای شروع، مهم است که اهمیت درک شهر ایرانی در زمینه تاریخی آن برجسته شود، چرا که تمدن ایرانی میراثی غنی را داراست که قدمت آن به هزاران سال قبل، باز می‌گردد (kheiraba di, 1991). سرزمینی که امروزه از آن با نام ایران یاد می‌شود، پرچمدار فرهنگی سرزمین واحدی فراتر از مرزهای معاصر ایران و دربرگیرنده بخش‌هایی وراء تاجیکستان، ازبکستان، افغانستان، ترکمنستان، حاشیه خلیج فارس، سرزمین‌های قفقاز از قبیل ارمنستان و آذربایجان امروزی است (Barthold, 1984; Waters, 2021). از این رو، دربردارنده محتویات و غنائم فرهنگی بسیاری است (Cereti, 2019). شهرهایی که در این دوران پدید آمدند، نقشی محوری در شکل‌گیری هویت ایرانی داشتند (ابرقویی‌فرد، ۱۳۹۷). تمامی این مناطق میراث‌دار فرهنگی مشترک از یک هویت و تمدن تاریخی هستند که در عصر ساسانی برای نخستین بار از آن با تعبیر «ایران‌شهر» یاد شد که ریشه‌های آن را باید در طی تاریخ بلند این سرزمین جستجو نمود (نداف، ۱۳۹۵؛ MacKenzie, 1998). مفهوم «شهر ایرانی» یا «ایران‌شهر» همواره کانون توجه و مرکزیت بحث محققان و حتی عامه مردم بوده است (Davaran, 2010). واژه‌ای که کمابیش در ادبیات پژوهشی و حرفه‌ای پیرامون شهر، مورد استفاده قرار گرفته، واژه «شهر ایرانی» است. پیچیدگی‌های این

سکونتگاه‌های تاریخی، بینش‌هایی کلیدی پیرامون جنبه‌های فرهنگی، کالبدی، مذهبی و رفتاری که مردمان ایران و مناطق هم‌جوار آن در طول تاریخ شکل داده‌اند را در خود جای داده‌اند؛ بنابراین، «شهر ایرانی» دارای مفهوم گسترده‌ای در ابعاد سرزمینی و فراسرزمینی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و تاریخی است که تعبیر آن مستلزم شناخت عمیق و ریشه‌ای از مفهوم شهر، نحوه پیدایش و شکل‌گیری آن در طی دوره‌های مختلف، تحت‌تأثیر شرایط گوناگون طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و... است که در دل تاریخ دستخوش تغییر شده است. کاربرد این واژه کلیدی، در جایگاه متفاوت، بدون ارائه تعریف مشخصی از آن، مخاطبین را سردرگم می‌سازد. به‌عنوان مثال، شهر ایرانی کدام دسته از شهرها را شامل می‌شود، شهرهایی که در دوره‌ای خاص شکل گرفته‌اند، یا آن‌هایی که توسط ایرانیان و با فرهنگ ایرانی ساخته شده‌اند؟ با توجه به مقدمات فوق پژوهش حاضر، با تمرکز بر بررسی دوران پیش از اسلام، به دنبال پاسخ به این پرسش است که آیا آنچه که به‌عنوان «شهر ایرانی» تلقی می‌گردد، دارای تعریف واحد و ویژگی‌های ثابت و مشخصی است که بتوان آن را به‌عنوان معیار متمایز ساختن آن از شهرهای غیرایرانی در نظر گرفت؟

۲- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های گوناگون پیرامون ویژگی‌های مفهوم شهر ایرانی حاکی از کم‌توجهی به دوره تاریخی ایران پیش از اسلام است و عمده تمرکزها در شهرسازی بر مفهوم‌سازی شهر ایرانی - اسلامی قرار دارد. در این بین معدود گفت‌وگوهای پیرامون شهر در ایران باستان، با نگاه‌هایی تک‌زاویه‌ای و محدود موجب عدم انسجام و تکرر تعاریف پیرامون مفهوم شهر در این دوره شده است. دیگر پژوهش‌های تخصصی این دوره، تنها به حیطه کاوش‌های باستان‌شناسانه بسنده نموده و علی‌رغم کاوش‌های جدید، به‌صورت جدی بر بسط آن به تحلیل‌های شهرسازانه پرداخته نشده است. از این رو، لزوم واکاوی انتقادی و نگاهی همه‌جانبه به دیدگاه‌های مرتبط با شهر ایرانی احساس می‌شود که می‌تواند سرآغاز دوباره‌ای بر بررسی روند کرنولژیک شهرهای ایران در هزاره پیش از اسلام باشد. در جدول ۱ برخی از مهم‌ترین مطالعات پیرامون این حوزه ارائه گردیده است.

جدول ۱. پیشینه پژوهش

نگارنده(گان)	عنوان پژوهش	نتیجه‌گیری و نکات کلیدی
حبیبی و روحانی چولانی (۱۳۹۴)	ارزیابی کیفی تغییر عناصر شهر کهن ایرانی به شهر مدرن در جهت احیای مکان‌های شهری با هویت ایرانی-اسلامی	با بررسی کالبدی شهر ایرانی در دوران اسلامی، عناصر بازار، مسجد جامع، ارگ و بارو، حمام عمومی، قهوه‌خانه، آب‌انبار، زورخانه و... را به‌عنوان عناصر ساخت فضایی شهر کهن ایرانی در دوران اسلامی معرفی و جایگزینی آن‌ها در ساخت شهر امروزی را بررسی کرده است.
الله‌دادی (۱۳۸۷)	جستجویی در مفهوم شهر ایرانی	با شناخت مفاهیم مؤثر بر پیدایش شهر در ایران، فرهنگ را عاملی مهم دانسته و در مرتبه معنوی مفهوم شهر در ایران یا تقدس تا حد جایگاه شاهان همراه بوده و در مرتبه مادی، در برگزیده تقسیم کار و کانون تولید و تبادل فرهنگ و علم، یک نهاد مدنی بر پایه سرزمین و در ارتباط با صنعت و بازرگانی است.
یوسفی‌فر (۱۳۸۵)	بررسی ویژگی‌ها و مؤلفه‌های تاریخی مفهوم شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران	پژوهشگر ضمن ارائه عوامل فرهنگی، اقتصادی، محیط یا اقلیم به‌عنوان عوامل سازنده شهرها در تاریخ ایران، با بررسی دوره ایران پیش از اسلام از طریق بازشناسی کالبدی، مفهوم ده - دژ در دوره ماد را ریشه شهر ایرانی معرفی کرده که تحت‌تأثیر وحدت اجتماعی کار و سیر تکامل کارکردی تا دوره ساسانی گسترش یافت و مقرر قدرت سیاسی، دینی و اداری بود.
زیاری (۱۳۸۲)	تأثیر فرهنگ در ساخت شهر (با تأکید بر فرهنگ اسلامی)	این پژوهش به بررسی شکل‌گیری شهرها در تاریخ ایران بر اساس فرهنگ زمان پرداخته و شکل‌گیری شهرها در دوره ماد را ناشی از فرهنگ غارت - دفاع، عصر هخامنشی را بر اساس فرهنگ طبقاتی در جامعه، عصر سلوکی را بر اساس اختلاط فرهنگ غرب و شرق و عصر اشکانی و ساسانی را بر مبنای فرهنگ طبقاتی می‌داند.
Baumer & Novák (2019)	فرهنگ‌های شهری آسیای مرکزی از عصر برنز تا قراخانیان: آموخته‌ها و نتیجه‌گیری‌ها از کاوش‌های جدید باستان‌شناسی	این کتاب مجموعه‌ای از پژوهش و کاوش‌های تاریخی است که ضمن بررسی تاریخ شهرنشینی این محدوده شامل تاجیکستان، ازبکستان، ترکمنستان، آلتین تپه و گونور تپه در نزدیکی مرز ایران کنونی را به‌عنوان یکی قدیمی‌ترین شهرهای یافت شده مربوط به عصر برنز اثبات کردند و به بررسی ساخت فضایی شهرهای این مناطق در عصرهای اشکانی و ساسانی می‌پردازد.
Ghasemi, Hamzenejad Meshkini (2019)	زیست‌پذیری شهرهای ایرانی و اسلامی باتوجه‌به ماهیت کاربری‌های سنتی در شهر و ضوابط استقرار آن‌ها	در این پژوهش، ابتدا عناصر اصلی شهری در ساختار کالبدی شهرهای سنتی ایران با تأکید بر دوره اسلامی، ویژگی و کارکردهای آن‌ها برای بهبود زیست‌پذیری شهری بررسی می‌شود. سپس این کارکردها با عناصر اصلی در شهرهای معاصر ایران مقایسه شده و تفاوت آنها شناسایی می‌شود.

۳- مبانی نظری

۳-۱- شهر در دوران تاریخی قبل اسلام (از ابتدای شکل‌گیری تمدن ایرانی تا پایان دوران ساسانی)

افول تمدن بین‌النهرین، رشد شتابان یکجا نشینی آریایی‌ها در دشت‌های وسیع و مرتفع کوه‌های زاگرس، ارتباطشان با دولت-شهرهای دشت‌نشین بین‌النهرین و به عبارتی، ارتباط همه‌سویه جوامعی که هنوز مدنی نشده‌اند و جوامع مدنی (بین‌النهرین)، منجر به تبادل مظاهر مدنیت از بین‌النهرین به اقوام آریایی شد. آن‌ها تمدن کهن را مقهور خود می‌سازند و در هزاره اول قبل از میلاد تمدن جدیدی را پایه‌گذاری می‌کنند که بعد از چین، تنها تمدنی است که تاکنون دوام داشته است و این همان تمدن ایرانی است (حبیبی، ۱۳۸۴).

از جمله، بارزترین میراث آن دوران، شهر شوش را می‌توان مثال زد. برخی عنوان کرده‌اند که عیلام تنها ادامه تمدن بین‌النهرین بوده و هنر و معماری آن کاملاً متأثر از این تمدن است. اما در برخی مقاطع زمانی،

به‌خصوص در دوره میانی تمدن ایران، به راهی کاملاً مستقل از بین‌النهرین می‌رود (هینتس، ۱۳۸۲؛ بذرگر و عبدی، ۱۳۹۰). در واقع فرهنگ ایرانی در این دوره تأثیر بسزایی بر مناطق عرب زبان کنونی، به‌ویژه در بین‌النهرین، سوریه و اردن داشته است (Bosworth, 1983). شهرسازی ایرانیان باستان بر اساس دستورهای دینی و آیینی اوستایی بوده و طرح‌واره شهر نخستین آریایی‌ها (وَرَجْمکرد) شامل شهری منظم و شطرنجی بوده است که به دستور اهورامزدا به شکل مربعی، با ابعاد یک اسپرسی (هزار متر) شکل‌گرفته است. تا انقراض حکومت هخامنشیان در ایران، شار پارسی بر اساس همین اندیشه، شامل سه فضای «دژ حکومتی» (معبد، کاخ، دیوان‌خانه، ارتش، گنجینه و انبار آذوقه)، «شار میانی» (بازار و خانه‌های اشراف) و «شار بیرونی» (بازار و خانه‌های توده مردم) بوده است (کوچک خوش‌نویس، ۱۳۸۵). سیر تحول شهر و شهرنشینی در ایران ما قبل اسلام، بر اساس طبقه‌بندی حبیبی مطابق

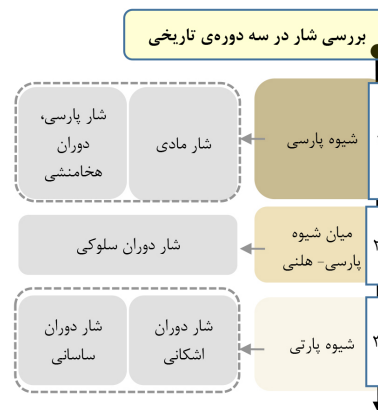
ایشان، «پاک ساختن عالم از دروغ، ظلم و تباهی و رساندن آن به کمال عقل و دوستی و حاکم کردن عدل جهانی و برقرار ساختن شهر زیبا و آرمانی است» نسبت داده‌اند. به عبارتی «دانش حکیمان از نظم کائنات» الگوی این شهرها را شکل می‌داده است (اعتضادی، ۱۳۸۴).

امین‌زاده در بیان مفهوم اوستایی شهر به واژه xsayra اشاره می‌کند که ریشه واژه شهر بوده اما در اوستا هیچگاه به معنای سکونتگاه زمینی به کار نرفته و به «قلمرو مینوی یا ملکوت، فرمانروایی شهریاری و پادشاهی» دلالت دارد. بر این اساس انتساب بنیان تمام شهرستان‌های ایران‌شهر به شهریاران اساطیری و برخی پادشاهان ساسانی باز می‌گردد. بر این مبنا در ایران باستان ساخت و بنیاد شهر، عملی آیینی برای ساخت قلمرویی است که بازتابی از یک قلمرو آرمانی باشد (امین‌زاده، ۱۳۸۴).

شاهنامه کهن‌ترین منبع فارسی است که توانسته بر آگاهی تاریخی ما از دوران باستان و به ویژه در دوره ساسانیان بیافزاید. واژگان «ایران»، «ایران‌شهر» و «ایران‌زمین» در شاهنامه^۲ و سایر آثار تاریخی و ادبی به کار رفته که معانی متفاوتی را داراست. «جیحون، پرکاربردترین پدیده جغرافیایی در شاهنامه، رودی پرآب و مهم در آسیای مرکزی که از شمال پامیر جریان یافته و حد نهایی ایران زمین در شمال شرقی آن است که در شاهنامه نماد جدایی‌گزینی ایران‌زمین و گاه ایران‌شهر از توران است» (مجتهدزاده و کاوندی کاتب، ۱۳۹۲). واژه شهر در فارسی باستان مفهومی سیاسی بوده که در معنای امروزی «کشور» به کار رفته و در متون پهلوی، همیشه به معنی «مملکت شاهنشاهی» بوده است (کریستین سن، ۱۳۸۲ به نقل از مجتهدزاده و کاوندی کاتب، ۱۳۹۲).

سلطان‌زاده اشاره می‌کند که در سرزمین‌های کهن متناسب با «فرهنگ و آدابشان» برخی از خصوصیات از جمله شکل مربع و تقسیم شهر به سه بخش را برای طرح «شهر آرمانی» خود در نظر می‌گرفتند و شهرها از اهمیتی نمادین و آیینی برخوردار شده‌اند. همچنین در شهرهای کهن، طبقات اجتماعی به سه دسته تقسیم‌بندی می‌شدند. نقش چلیپا که از تقاطع دو خط حاصل می‌شود، به جهات اربعه اشاره دارد و یکی از مهم‌ترین «نمادها» در ایران و سرزمین‌های مجاور آن بوده است که در طراحی ساختار

شکل ۱، در سه دوره از قرن نهم قبل از میلاد تا قرن هفتم میلادی، قابل بررسی است.

شکل ۱. دوران بررسی شهر ایران قبل اسلام (منبع: حبیبی، ۱۳۸۴)

۳-۲- دیدگاه صاحب‌نظران پیرامون خصایص شهر ایرانی

رایپورت^۱ معتقد است که در جوامع باستانی از میان تمام عوامل شکل‌دهنده یا مفهوم‌بخش یک مجتمع زیستی، چون تجارت و بازار، آب و آبیاری، حمله و دفاع، عامل «مذهب» قوی‌تر بوده است همچنین بر این باور است که «الگوهای نمادین شهرهای باستانی» در فرهنگ‌های مختلف دارای نمایانگر «یک آرمان و ایده‌آل همگانی مشابه» است (رایپورت، ۱۳۶۶). اعتضادی، شهر ایرانی را نمادی از یک آرمان وابسته به فره ایزدی پادشاهان، نیروی انتظام بخش محیط و عامل تحکیم نظام اجتماعی و اعتقادی می‌داند که نیازمند رمزگشایی است. این الگوهای نمادین، علی‌رغم تنوع‌های ظاهری و جزئی، وابسته به فرهنگ‌های بومی است که مبتنی بر آن، می‌توان شهر چینی، هندی یا ایرانی را از هم تمیز داد. اما همه شهرها به طرز اعجاب‌آوری از وحدت و یگانگی شکلی و معنایی برخوردارند. چراکه اصول کلی حاکم در آن، بازتابی از نظم کائنات در مقیاس‌ها و معیارهای خاکی‌اند. عمدتاً آن‌ها بر اشکالی چون «دایره، مربع، مکعب، کره و نیمکره، جهات چهارگانه» و... تاکید داشته که همه، نمودی گوناگون از یک الگوی ازلی هستند.

الگوی شهر ایرانی تصویری از مراتب تقدس بوده که در نظام اجتماعی جامعه ایرانی، بازتاب داشته است. طرح و ساخت این شهرها به شاهان فرهمند و حکیمان که کار

اعتقاد دارد که تغییر شرایط اقتصادی- اجتماعی چون مناسبات تجاری، تولید کالا و اقتصاد کشاورزی، شرایط سیاسی همچون پیدایش حکومتی متمرکز و اهمیت‌یابی مجدد یک منطقه، بنا به استعداد‌های طبیعی و ارتباطی آن موجب شکل‌گیری مجدد شهر می‌شد (پیگولوسکایا، ۱۳۸۷). منسوری سازمان فضایی شهر ایرانی پیش از اسلام، مبتنی بر تمایز عرصه‌های طبقات اجتماعی و شفافیت بخشیدن به جدایی معنایی آن‌ها و بیان فضایی «ذهنیت حاکم بر جامعه» و برآمده از «آیین» آن‌ها دانسته و «تعریف حاکم از گروه‌های اجتماعی و منزلت آن‌ها» را تعیین‌کننده فرم شهر در قالب دو ناحیه‌ی قلعه و بیرون آن می‌داند. عرصه داخلی قلعه به فضاهایی شامل معبد، کاخ و ناحیه مسکونی تقسیم می‌شد و شهروندان در انتخاب‌های خود برای زندگی شهری آزادی نداشتند. همچنین وی علت گوناگونی شهرها را سازمان فضایی متفاوت دانسته که در اثر اختلاف در نظم هریک از شهرها به مثابه یک سیستم پدیدآمده است (منسوری، ۱۳۸۶). البته علی‌رغم تفاوت چهره شهر در دوره قبل و بعد از اسلام، ساختار سیاسی- اجتماعی شهر ایرانی در هر دو دوره با نهاد «دین» ارتباط مستقیمی دارد و این عامل تأثیر جدی بر ساختار و حیات شهری داشته است و «کارکردهای سیاسی-اداری» در هر دو دوره قبل و پس از اسلام وجه غالب شهرهای ایران بوده است و تأثیر بسزایی بر تفاوت ساختار فضایی شهرهای قبل و بعد از اسلام داشته است (پوراحمد و پور احمد، ۱۳۹۳).

لویی مامفورد^۳ معتقد است که «شهر»ها تجلیات روح بشری هستند و دلیل وجودی آن‌ها کمک به پیشرفت شخصیت بشر است. وی به رابطه تنگاتنگ میان فرآیند بهبود کالبدی و مدنی شهرها اشاره می‌کند (Mumford, 1961؛ کوچک خوش‌نویس، ۱۳۸۵). به همین خاطر، بر اعتقاد یونانیان باستان، شهر محل زندگی افرادی است که دارای یک «مدینه» به معنی «اشتراکات در زندگی اجتماعی و سیاسی» هستند. آشتیانی نیز اظهار می‌دارد که تمامی شهر تاریخی شرقی محل گردهمایی افرادی است که دارای «یک دین و آیین» بوده است و سرپیچی‌کنندگان از آن، به دور دست‌ها تبعید می‌شدند (آشتیانی، ۱۳۹۴؛ کوچک خوش‌نویس، ۱۳۸۵). «پولیس» نه به‌عنوان یک کالبد

شهرهای کهن نقش داشته است. انواع طرح‌های چهارطاق، چهارباغ، چهار ایوان، چهارسو، چهار بخش و... بر مبنای این نمادها ساخته شدند. همچنین شکل مربع، به دلیل ایستایی، قابلیت پیمون‌بندی، سادگی، تعادل، تقسیم‌بندی آسان و تداعی‌کننده جهات اربعه، مقدس بوده است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷). عامل فرهنگ یکی از مؤلفه‌های اصلی سازنده مفهوم شهر ایرانی از دیدگاه افراد متعددی چون زیاری و یوسفی‌فر است. یوسفی‌فر، رشد و تکامل مناسبات اجتماعی ایران را تحت تأثیر سه «عامل فرهنگی»، «بینش و چگونگی نگرش مردم به امور جهان» می‌داند و جامعه‌ی شهری به مثابه تبلور کالبدی نظام باور و اندیشه‌ای مسلط ناشی از فرهنگ مشترک، تجسم می‌نماید. از دید وی، «روابط و مناسبات اقتصادی ناظر بر چگونگی تولید و توزیع ثروت، گردش کالا و نحوه مصرف آن و سازماندهی این مناسبات متناسب با ساخت کالبدی شهر، محیط یا اقلیم» را به عنوان عوامل اصلی شکل‌دهنده به شهر ایرانی است (یوسفی‌فر، ۱۳۸۵). یوسفی‌فر ضمن اشاره به متنوع بودن منشأ پدیده شهرنشینی در ایران، «عوامل سرزمینی همچون جغرافیایی-طبیعی و اقلیمی، تقسیم اجتماعی کار، احیا و بازسازی بر جایگاه شهر کهن و دلایل سیاسی حکومتی» را به عنوان عوامل موثر بر تکامل شهر می‌شناسد. وی تعمیم نظریه‌ها و الگوهای توضیح‌دهنده پیدایش و استقرار شهر بر اساس مطالعه تجربیات شهرنشینی در جهان، در تاریخ شهرهای ایران را فاقد کارایی لازم می‌داند (یوسفی‌فر، ۱۳۸۹). زیاری شهرهای ایرانی قبل از اسلام را مبتنی بر «فرهنگ هر دوره» و «دارای الگویی خاص» می‌داند. او سبک پارسی را مبتنی بر فرهنگ «غارت - دفاع»، سبک پارسی-هلنی را مبتنی «اختلاط فرهنگ شرق و غرب» و سبک پارتی را مبتنی بر «نظام طبقاتی» همراه با سلسله‌مراتب فضایی «کهن‌دژ»، «شارستان» و «حومه» می‌داند (زیاری، ۱۳۸۲). الله‌دادی علاوه بر معرفی فرهنگ به‌عنوان عاملی مهم، از بعد معنوی، شهر ایرانی را مقدس و به‌عنوان جایگاه شاهان و سرزمین‌های آسمانی دانسته و در بعد مادی، آن را کلیتی واحد از ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی، ادراکی و کالبدی می‌داند که شکل‌گیری آن با «صنعت» و «بازرگانی» پیوند خورده است (الله‌دادی، ۱۳۸۷). پیگولوسکایا در تشابه نسبی با دیدگاه الله‌دادی،

شهری و واحد سیاسی صرف بلکه تجلی منظومه‌ای از عقاید انسان‌ها هم بوده است و از آن جهت که «ذهن و منش شهروندان» موجب استحکام «دولت‌شهر» می‌شود، این نظام سیاسی و مذهبی دولت شهری با «آرمانشهر» شرقی که در آن فرد می‌تواند به طور کامل قابلیت‌های ذهنی و اخلاقی خودش را به تحقق برساند مشابه است (کوچک خوش‌نویس، ۱۳۸۵).

تقوی‌نژاد دیلمی، ساختار شهر را متأثر از «موقعیت طبیعی و اقلیمی» و «نظام سیاسی» حاکم می‌داند (تقوی‌نژاد دیلمی، ۱۳۶۶؛ پوراحمد و پور احمد، ۱۳۹۳)، همانطور که به عقیده‌ی گریشمن، بافت شهرهای دوره ساسانی متأثر از «وضعیت طبیعی زمین» هستند (گریشمن، ۱۹۵۱). در این خصوص خیرآبادی هم استقرار بیشتر شهرهای ایران را تابع شکل خاص فلات ایران در مناطق مخروط‌افکنه‌های بزرگ در منطقه پای‌کوهی، بین کوه‌ها و بیابان‌ها می‌داند (Kheirabadi, 1991). همچنین بذرگر و امینی معتقدند که مکانیابی و فرم شهر گور تابع ویژگی «سوق‌الجیشی»، «شرایط اقلیمی»، «قرارگیری در مسیر رودخانه» و «در معرض دید قرار گرفتن منار درکل دشت» است (بذرگر و امینی، ۱۳۸۸). از نظر هرودوت^۴، ریشه اصلی شهر ایرانی را می‌توان در بنا شدن «دژ» دید که به نقل از وی با ساخت دژ هگمتانه دیاکو دستور داد که مردم در بیرون حصارها زندگی کنند (هرودوت، ۱۳۸۴). سلطان‌زاده نیز، «خصوصیات محیط طبیعی» را به‌عنوان نخستین عامل مهم در پیدایش شهرها می‌داند، چرا که زمین و آب و هوای مناسب، از پدیده‌های ضروری برای اسکان بشر بوده و «شمار جمعیت»، «شیوه تولید اقتصادی» و «کارکرد اصلی شهر» از دیگر عوامل بوده است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷). از دیدگاه حبیبی، سه مقوله‌ی «جهان‌بینی»، «اقتصاد» و «محیط» در تغییر مفاهیم تمدن در دوران‌های مختلف دخیل است که با حمله‌ی اسکندر مقدونی، این ساختار فرو پاشید. وی معتقد است، شیوه‌ها، سبک‌ها و الگوها در هر دوره‌ای باتوجه‌به «سرزمینی که از آن برخاسته‌است»، نامی بر خود گرفته و به دور از دولت‌ها، حکومت‌ها و سلسله‌ها معنا یافته‌است. هر چند در خصوص شهرسازی که «حاصل انباشت سالیان دراز تجارب بشری» و «سبک‌های متفاوت» است این امر را دشوار می‌سازد اما «سازمان یافتن شهر در

آغاز آن را می‌توان به سرزمین یا قومی خاص» نسبت داد. از آغاز شکل‌گیری تمدن ایرانی گذار قطعی از «شیوه‌ی زیست»، «تولید» و «سازمان اقتصادی-اجتماعی عشیره‌ای و روستایی» اتفاق افتاده است. «تشکیل دولت» و قرارگرفتن آن در ورای همه‌ی سازمان‌های اقتصادی-اجتماعی نتیجه‌ی این گذار است و «شهر-معبد» نتیجه‌ی این تبلور فضایی دولت در شهر است (حبیبی، ۱۳۸۴). خلعتبری و پرتوی‌مقدم شهر ایرانی را «مرکز حیات سیاسی و کانون ساماندهی و انتظام‌بخشی نواحی و سرزمین‌های پیرامونی دانسته» و اوج شهرنشینی و شهرگرایی ایرانیان باستان را در عصر ساسانی می‌دانند چرا که سیاست شهرسازی در این دوره از رأس حکومت و علاقه شاهان به برپایی شهرهای جدید و یا بازسازی آن‌ها نشأت می‌گرفت (خلعتبری و پرتوی‌مقدم، ۱۳۸۹) و حتی نام شاهدخت‌ها در ردیف سازندگان شهرهای ایران‌شهر مکتوب است (دریایی، ۲۰۰۹). خزایی در این خصوص عنوان می‌کند که توانایی اقتصادی بالای کشور در این دوره موجب رونق تولید صنایع دستی، صید مروارید و در نتیجه بازرگانی شد که در کنار عوامل نظامی، اداری-سیاسی موجب شکل‌گیری شهرها و یا تغییر ساخت فضایی آنها شد (خزایی، ۱۳۹۵).

ژان پرو^۵ با اشاره به بافت شهرسازی شوش، نوعی تناقض و دوگانگی بین مجتمع کاخ‌ها با معماری منظم و با شکوه، که انعکاس قدرت و توانایی حکومتی است و شهر محل زندگی مردم عادی که دارای تراکم جمعیت متغیر و فاقد ویژگی و خصوصیت شهرنشینی و عدم ارتباط این دو ساخت متضاد را مطرح نموده‌است (کیانی، ۱۳۶۵؛ منصور، ۱۳۸۶).

در خصوص جزئیات و عناصر مهم شهر، «بازار» تنها محل «حضور و تعاملات اجتماعی ایرانیان» در شهرهای قبل از اسلام می‌دانند که به دنبال آن در دوره اسلامی صحن مساجد مکان تعاملات اجتماعی بوده است (فریور صدی، ۱۳۸۰؛ پوراحمد و پور احمد، ۱۳۹۳). این موضوع، نشانگر تغییر در نوع و گسترش دامنه‌ی تعاملات اجتماعی افراد بعد از ورود اسلام است. بنابراین، «جهان‌بینی» بر نحوه تعاملات افراد در دوران‌های قبل و بعد از اسلام تأثیرگذار بوده است. مفهوم میدان در شهر ایرانی نخستین بار و تنها در عصر پارسی-هلنی در شارستان پدید آمد و سپس

مفهوم «شهر ایرانی» روایت می‌گردد. سوالات مصاحبه باز و به نحوی بوده تا متخصصان در مورد مفهوم و تعابیر شهر ایرانی دیدگاه خود را بیان کنند. روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی بوده و با اتکاء به شیوه اشباع نظری، تعداد مصاحبه شونده‌گان به این میزان بسنده گردیده است؛ به طور تقریبی از مصاحبه شونده ۷ ام به بعد، اظهارات، بیانی دیگر از نظرات افراد قبلی بود.

در انتها، به منظور کاربرد صحیح واژه «شهر ایرانی» در موقعیت‌های مختلف، یک مدل مفهومی بر مبنای چارچوب نظری و مجموعه‌ای از دیدگاه نگارندگان و خبرگان، ارائه می‌گردد.

۵- بحث و بررسی

شهر به مثابه یک سیستم و کل پیچیده آنچه را که کریستوفر الکساندر^۶ و منصور، اشاره می‌کنند، از طریق فرایندهای طبیعی و مصنوع و تحت عوامل گوناگونی شکل گرفته و به همین ترتیب سازمان فضایی آن در پی علل مختلف، متحول می‌گردد. آن‌ها از برهم خوردگی نظم در سیستم پیچیده شهر یاد می‌کنند و آن را عامل تفاوت ساختار فضایی شهرهای کهن می‌دانند، از جهت اینکه عوامل مختلف بر برهم خوردن این نظم تأثیر گذار هستند، قابل توجه است و در عین حال این نکته حائز اهمیت است که نیرویی منسجم همواره شالوده و جوهره شهرها را پایدار نگه داشته و آنچه که تغییر یافته همان جزءهای فرعی سیستم شهر از قبیل فرم محلات و تقسیم‌بندی آن‌ها و نوع فعالیت‌هاست. بنابراین همانطور که شکل‌گیری هسته‌ی اصلی و ساختار شالوده‌ای شهر به تدریج، پدید می‌آید، تغییر و دگرگونی آن نیز در گذار از دوران‌های مختلف اتفاق می‌افتد (الکساندر، ۱۳۷۳، منصور، ۱۳۸۶).

بر مبنای بررسی‌های این پژوهش، «پدیده شهر» را از چند وجه و در قالب چند مرحله، می‌توان مطالعه و تحلیل کرد؛ اول بر اساس «عوامل پیدایش، شرایط و نحوه شکل‌گیری در دوران‌های مختلف»، دوم، «نمادها و نشانه‌ها»، سوم بر مبنای «ایدئولوژی و مفاهیم سیاسی، عقیدتی و جهان‌بینی حاکم بر ساختار اجتماعی، کالبدی و اقتصادی شهر هر دوره» و چهارم «بررسی ساختار فضایی-کالبدی و عناصر مهم آن در دوران مختلف». در تجزیه و تحلیل ویژگی‌های

تا ورود آیین جدید اسلامی مغفول ماند. دلیل این امر «شاخصه دیدگاه‌های اجتماعی و مردم سالارانه‌ای» بود که در عصر پارتی به آن پرداخته شد ولی در آرمانشهرهای پارسی از آن تبعیت نمی‌شد (پوراحمد و پوراحمد، ۱۳۹۳). در بررسی شهرهای کهن، خوش‌نویس دو مفهوم در کالبد شهر ایرانی را مطرح می‌کند؛ یکی مفهوم «آرمانشهر دولتی ایرانی» است که در آن دولت نیازمند تعامل با مردم نیست و مکانی نیز در شهر برای این موضوع در نظر گرفته نمی‌شود و در این راستا به شهر قلعه‌های مادی و پارسی اشاره می‌نماید و مفهوم دیگر «دولت‌شهر آرمانی ایرانی» است که در آن حضور مردم، در عرصه‌ی تصمیم‌گیری‌های دولتی مطرح بوده و میدان مرکزی بدین منظور، در نظر گرفته می‌شده است و مصداق آن، شهرهای پارسی-هلنی و پارتی را مثال می‌زند که مفهوم یک «دولت‌شهر آرمانی ایرانی» را در خود دارد (کوچک خوش‌نویس، ۱۳۸۵).

۴- روش پژوهش

مطالعه حاضر در زمره پژوهش‌های کیفی قرار دارد و از حیث هدف، توسعه‌ای است. به منظور گردآوری اطلاعات و داده‌های موردنیاز ابتدا به شیوه‌ی کتابخانه‌ای، طیف وسیعی از کتب، مقالات علمی و منابع دست‌اول و معتبر مرتبط، مورد مطالعه قرار گرفته است. با بهره‌گیری از شیوه تفسیری، مروری از مفهوم شهر در دوران تاریخی ما قبل اسلام (از ابتدای شکل‌گیری تمدن ایرانی تا پایان دوران ساسانی) صورت گرفته و به بررسی انواع تعابیر و تعاریف مستقیم و غیر مستقیم موجود از واژه «شهر ایرانی»، پرداخته می‌شود. در ادامه، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی، مشخصه‌ها و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و تحول آن‌ها مورد تبیین قرار می‌گیرد. در گام بعد و بر مبنای مشخصه‌ها، ابهامات و تعابیر مختلف استنباط شده پیرامون «چیستی مفهوم شهر ایرانی»، دسته بندی و خلاصه گردیده و در انتها و با نگاهی انتقادی، مورد بحث و نقد قرار خواهد گرفت. در گام بعد به منظور تکمیل یافته‌های پژوهش و بررسی ابعاد مغفول مانده از متون، از طریق مصاحبه عمیق با ۹ نفر از متخصصین حوزه‌های شهرسازی (۲ مورد)، مردم‌شناسی (۲ مورد)، تاریخ، جامعه‌شناسی، باستان‌شناسی، علوم سیاسی و فلسفه (هرکدام ۱ مورد) پیرامون نقد

توسط حاکمان (منصوری، ۱۳۸۶) و... نقش داشته و در «دولت مرکزی» پارتی، مذهب، بازرگانی، تجارت و... از جمله عوامل مهم تأثیرگذار به شمار می‌رفته است (شکل ۲).

جدول ۲، به طور خلاصه تعدادی از شاخصه‌های مؤثر تعاریف شهرهای باستانی برای تمایز آن‌ها، آورده شده است

شکل ۲. سیر تحول مفهوم شهر بر مبنای محتمل‌ترین شاخصه‌های مؤثر بر شکل‌گیری آن در هر دوره (منبع: با اقتباس از منابع مختلف)

شهرهای کهن ایرانی، مشهود است که ساختار اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و کالبدی شهرهای کهن در دوران ما قبل اسلام، از ابتدای شکل‌گیری تمدن‌های اولیه تا بدو ورود اسلام، با گذر زمان دست‌خوش تغییراتی بوده است. عوامل متعددی این تحولات را موجب می‌شده که باتوجه به غلبه‌ی یک یا چند عامل خاص، مشخصه‌ی خاصی را در آن شهر برجسته می‌نمود. اگرچه امروزه نمی‌توان زمان دقیقی برای تمدن‌های اولیه متصور بود و جدیدترین کاوش‌ها نشان از وجود شهرهایی مثل آلتین تپه، شهر سوخته و گودور تپه پیش از عصر مدها در جغرافیای آن زمان ایران کهن دارد (Dubova, 2019; Kircho, 2019 Moradi, 2021). با توجه به این موضوع، موقعیت طبیعی و جغرافیایی زمین (گریشمن، ۱۹۵۱؛ تقوی‌نژاد دیلمی، ۱۳۶۶؛ سلطان‌زاده، ۱۳۸۷) و شهرهایی که بر روی تپه‌ها شکل می‌گرفتند (شهرتپه)، شار پارسی با تأثیر بیشتر از عوامل آیینی و جهان‌بینی (پوراحمد و پور احمد، ۱۳۹۳؛ منصور، ۱۳۸۶؛ حبیبی، ۱۳۸۴؛ آشتیانی، ۱۳۹۴) و عامل غارت-دفاع (حبیبی، ۱۳۸۴) شکل گرفتند و عوامل سوق‌الجیشی (بزرگر و امینی، ۱۳۸۸) در مکان‌یابی شهرها نقش بسزایی داشته است. به همین ترتیب در «شهر-معبد» و «شهر-قدرت» پارسی، عامل جهان‌بینی، غارت-دفاع (رایپورت، ۱۳۶۶)، موقعیت سوق‌الجیشی و... همچنین در «شهر-دولت» و «شهر-قدرت» پارسی-هلنی، موقعیت سوق‌الجیشی، تقسیم جامعه به طبقات مختلف

جدول ۲. شاخصه‌های مؤثر بر شکل‌گیری و تحول ساختار شهرهای ایرانی در دوران باستان

صاحب‌نظران	شاخصه‌ها
رایپورت، ۱۳۶۶	«مذهب»، «تجارت و بازار»، «آب و آبیاری»، «حمله و دفاع (منشأ نظامی)» و «الگوهای گرفته شده از سایر جوامع و فرهنگ‌ها و امتزاج فرهنگ»
پوراحمد و پوراحمد، ۱۳۹۳	«دین» و «کارکردهای سیاسی-اداری»
منصوری، ۱۳۸۶	«آیین»، «تعریف حاکم از گروه‌های اجتماعی و منزلت آن‌ها (ساختار اجتماعی)»، «فلسفه‌ی سیاسی و خواست حاکمان» و «نیازهای معیشتی و تعاملات افراد»
گریشمن، ۱۹۵۱	«وضعیت طبیعی زمین»
تقوی‌نژاد دیلمی، ۱۳۶۶	«موقعیت طبیعی و اقلیمی» و «نظام سیاسی»
بزرگر و امینی، ۱۳۸۸	«موقعیت سوق‌الجیشی»، «شرایط اقلیمی»، «قرارگیری در مسیر رودخانه» و «در معرض دید قرار گرفتن عناصر شاخص همانند منار درکل شهر»
سلطان‌زاده، ۱۳۸۷	«خصوصیات محیط طبیعی»، به‌عنوان عامل مهم و «شمار جمعیت»، «شیوه تولید اقتصادی» و «کارکرد اصلی شهر» به‌عنوان عوامل دیگر
حبیبی، ۱۳۸۴	«جهان‌بینی»، «اقتصاد» و «محیط»
امین‌زاده، ۱۳۸۴ (اقتباس از اوستا)	«قلمرو مینوی یا ملکوت»، «قلمرو آرمائی»، «آیین»، «فرمانروایی شهریار اساطیری و پادشاهی»

صاحب‌نظران	شاخصه‌ها
آشتیانی، ۱۳۵۸	«دین و آیین مشترک افراد»
یوسفی‌فر، ۱۳۸۵	«عامل سرزمینی (جغرافیایی- طبیعی و اقلیمی)»، «مناسبات اجتماعی و بازرگانی»، «حکومت‌ها به‌عنوان بانی ساخت شهر»، «دین»، «موسسات فرهنگی»، «تأسیسات دفاعی»، «تفرجگاه‌های خاص»، «مناطق بازاریگاهی و مبادله‌ای»، «مازاد تولید در کشاورزی»، «تکامل و گسترش روستاها»
زیاری، ۱۳۸۲	«الگوهای برگرفته شده از فرهنگ هر دوره»
خلعتبری و پرتوی مقدم، ۱۳۸۹	«عامل سیاسی»؛ وابستگی و پیوستگی شهر و شهرنشینان به «قدرت سیاسی»، «عامل فرهنگی و اجتماعی»، «عامل اقتصادی»: بازار و مناسبات اقتصادی
مجتهدزاده و کاوندی کاتب، ۱۳۹۲ (اقتباس از فردوسی و متون پهلوی)	«قلمرو جغرافیایی»، «قدرت سیاسی» و «مملکت شاهنشاهی»

(منبع: با اقتباس از منابع مختلف)

شهرها، تجلیات روح بشری هستند و دلیل وجودی آن‌ها کمک به پیشرفت شخصیت بشر است.	مامفورد، ۱۹۶۱
شهر ایرانی نمادی از یک «آرمان وابسته به فره ایزدی پادشاهان»، نیروی انتظام بخش محیط و عامل تحکیم نظام اجتماعی و اعتقادی است.	اعتضادی، ۱۳۸۴
مفهوم اوستایی شهر به «قلمرو مینوی یا ملکوت، فرمانروایی شهریاری و پادشاهی» دلالت دارد و بنیان تمام شهرستان‌های ایران‌شهر به شهریاران اساطیری و برخی پادشاهان ساسانی باز می‌گردد و بازتابی از یک «قلمرو آرمانی» است.	امین‌زاده، ۱۳۸۴
شهر در فارسی باستان مفهومی سیاسی بوده که در معنای امروزی «کشور» به کار رفته و در متون پهلوی، همیشه به معنی «مملکت شاهنشاهی» بوده است.	کریستین سن، ۱۳۸۷
ایرانیان در طرح «شهر آرمانی» خود متناسب با فرهنگ خود از نمادها از قبیل اعداد، اشکال، جهات اربعه و... استفاده می‌نمودند.	سلطان‌زاده، ۱۳۸۷
ساختار سیاسی - اجتماعی شهر ایرانی در هر دو دوره قبل و بعد اسلام، با نهاد «دین» ارتباط مستقیمی دارد.	پوراحمد و پور احمد، ۱۳۹۳
سازمان فضایی شهر ایرانی پیش از اسلام، بیان فضایی ذهنیت حاکم بر جامعه است که از «آیین» آن‌ها برآمده و تأکید این سازمان، بر تمایز عرصه‌های طبقاتی اجتماعی	منصوری، ۱۳۸۶
شهر ایرانی نوعی سازمان‌یافتگی اجتماعی بر مبنای مفهوم جامعه در بستر فرهنگی تمدن ایران است که بر پایه سرزمین شکل‌گرفته و به‌عنوان یک پدیده تاریخی در طول زمان تکوین می‌یابد.	الله‌دادی، ۱۳۸۷

(منبع: با اقتباس از منابع مختلف)

مرحله‌ی بعد شناخت ایدئولوژی و مفاهیم سیاسی، عقیدتی و جهان‌بینی حاکم بر ساختار کالبدی، اجتماعی و... شهرها است. همواره دین و آیین واحدی (زردشتی) بوده که جوامع کهن را به سمت شهری شدن سوق داده است (آشتیانی، ۱۳۹۴). به همین خاطر در شار پارسی، آمیختگی معبدها به‌عنوان اولین مقرهای حکومتی احداث گردیدند. جهان‌بینی حاکم است که جریانات سیاسی و ساختار اجتماعی شهر را تعیین می‌کند. حال آنکه در نوشهرهای پارسی-هلنی به علت امتزاج فرهنگ غربی و شرقی و ورود جهان‌بینی زمینی این جریان کم‌رنگ می‌شود. جهان‌بینی مزدایی در شار پارتی مجدداً بیشتر از قبل اوج می‌گیرد، به‌نحوی که موبدان و روحانیون به‌عنوان تصمیم‌گیران شهر و در صدر قرار می‌گیرند؛ اما تضاد طبقاتی اجتماعی همچنان برقرار است و در این راستا، سازمان فضایی- کالبدی شهرها بر این مبنای، طرح‌ریزی شدند. این ساختار با شکل‌گیری مفهوم امت، عدالت و... با ورود اسلام و در یک سطح قرارگرفتن حاکمان و مردم، در هم شکست. جدول ۳، خلاصه‌ای از تعاریف «شهر ایرانی» بر پایه ایدئولوژی، جهان‌بینی و... از نگاه برخی صاحب‌نظران این حوزه است.

جدول ۳. عمده موارد برخی صاحب‌نظران پیرامون مفهوم شهر ایرانی

صاحب‌نظران	مفاهیم برجسته و مورد تأکید در تعریف و تبیین شهر ایرانی
راپاپورت، ۱۳۶۶	اشاره به اشتراک الگوهای نمادین شهرهای باستانی (دایره، مربع و...) اعم از ایرانی، هندی و... که نمایانگر «یک آرمان و ایده‌آل همگانی» است و تنها تفاوت در فرهنگ و به‌کارگیری نمادها، شهرها را متمایز می‌سازد.

۵-۱- نقد مفهوم «شهر ایرانی» و تعابیر آن بر مبنای متون

در نگاهی تحلیلی بر دیدگاه محققان حوزه شهر و شهرسازی ایرانی بر اساس شاخصه‌های استخراج شده از آن‌ها، تعابیر گوناگونی از ویژگی‌های «شهر» و «شهر ایرانی» استنباط می‌شود که در ادامه با بیان برخی از این تعابیر، نقدهای وارد شده از نگاه نگارندگان مطرح می‌گردد:

۵-۱-۱- تعبیر اول؛ «شهر ایرانی» نمادی از «نشانه‌ها و آیین کهن ایرانی»

شهرهای کهن ایرانی شهرهایی نمادین و آیینی هستند. اما برخی اعداد و اشکال بکار گرفته شده، به عنوان مثال عدد سه به صورت جهانی و در تمدن‌های دیگر نیز، جنبه‌ی نمادین داشته و صرفاً مخصوص ایران باستان نبوده است. برخی از نکاتی که در طراحی یک شهر می‌توانست اهمیت داشته باشد، شکل آن، چگونگی تقسیم‌بندی فضاهای درونی شهر و در مواردی جهت و محل استقرار شهر بود. به علاوه، بر پایه اسطوره‌های کهن، نشانه‌ها و نمادهای آیینی در ایران باستان (امین‌زاده، ۱۳۸۴)، اشکال مربع و دایره و تقسیم‌بندی شهر به سه بخش اصلی و وجود دو راه متقاطع که چهار دروازه برای شهر را موجب می‌شود نیز شامل می‌گردد (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷).

در نقد تعبیر، «شهر ایرانی» نمادی از «نشانه‌ها و آیین کهن ایرانی» و به عبارتی نمادی از «ایده‌آل همگانی» باید گفت عامل «فرهنگ» در اتخاذ و به‌کارگیری نمادها، نقش اساسی دارد و تمایزدهنده شهرهای ایرانی از چینی، یونانی و... است (اعتضادی، ۱۳۸۴). اعتضادی در خصوص این تعبیر، معتقد است که در هر فرهنگ، شهر را بنا بر ویژگی‌های خاص برآمده از آن، می‌توان تعریف کرد و نمی‌توان تعریف ثابتی برای شهر ارائه داد (اعتضادی، ۱۳۸۴). به این معنا که نمی‌توان نمادها و آیین‌های باستانی که متعلق به فرهنگ یک دوره خاص بودند را عیناً در دوره‌ای دیگر به کاربرد و تعمیم داد، مگر آنکه آن فرهنگ همچنان رایج باشد. شهرها در گذار از دوران‌ها، با تحولاتی به لحاظ فرهنگی، آیینی و... همراه بوده‌اند، و اگر شهر ایرانی را صرفاً نمادی از نشانه‌ها و آیین‌های کهن و اسطوره‌ای بدانیم یعنی تقلیل به شهرهایی که تنها آثار و بقایای آن پابرجاست، آنگاه «مفهوم شهر ایرانی» برای شهرهای امروزی مصداق نمی‌یابد. چرا که در حال حاضر، فرهنگی متمایز از فرهنگ کهن بر جامعه ایران کنونی حاکم است و بسیاری از آن نمادها و نشانه‌ها، امروز معنا ندارد. گاهی فرهنگ در فرم کالبدی شهر ظهور پیدا می‌کند، لذا شهر ایرانی بایستی متناسب با فرهنگ اصیلی که

قالبه جامعه بر آن استوار است، جلوه نماید. بنابراین شهر ایرانی، «جلوه‌گاه فرهنگ ایرانی و نمادهای آن در زمانه یا زمان‌های خاص» تعریف می‌گردد. در این میان و در راستای رسیدن به یک «ایده‌آل مشترک» از فرهنگ ایرانی، پرسشی مطرح می‌گردد که فرهنگ ایرانی چه حد و مرزهایی را شامل می‌شود و این ایده‌آل مشترک کدام است؟ شهرها در خرده فرهنگ‌ها و قومیت‌های گوناگون ایرانی و یا با ریشه ایرانی ایجاد می‌شوند. در اینجا عامل «هویت ایرانی و تعلق داشتن به ایران» و «هویت و ریشه یکسان سرزمینی» برجسته می‌گردد. به عنوان مثال، متناسب با تعدد خرده فرهنگ‌ها در نواحی مختلف اقلیمی و طبیعی، الگوهای مختلفی از شهر شکل گرفته است؛ شهر ایرانی متناسب با فرهنگ کردی در منطقه کوهستانی و تا میانه‌های عراق، شهر ایرانی متناسب با فرهنگ ترکی در شمال غربی و فراتر از مرزهای کنونی همراه با فرهنگ آرامنه در قفقاز جنوبی و یا شهر ایرانی متناسب با فرهنگ بلوچی که در ناحیه گرم و خشک جنوب شرقی وجود دارد و در بخش زیادی از پاکستان یافت می‌شود، حتی فرهنگ تاجیکی، افغانی و ترکمن و ازبک در آسیای میانه که کهن‌ترین نمونه‌ها از شهر ایرانی در آن یافت می‌شود. اما آنچه که وجه اشتراک همه آنهاست، آن است که همه این خرده فرهنگ‌ها در داخل مرزهای ایران خود را «متعلق» به سرزمین ایران و در فرای مرزها خود را متعلق به یک تفکر و ریشه یکسان می‌دانند. بنابراین «هویت و تعلق داشتن به ایران و خود را ایرانی دانستن» و «هویت و ریشه یکسان سرزمینی» عامل پیوند دهنده است. از این رو، نمی‌توان صرفاً با اتکا به نمادها و اسطوره‌های کهن و بازنمایی شهرها، آنها را به عنوان شهر ایرانی قلمداد نمود و یا از لحاظ فرهنگی به مرزهای سیاسی محدود کرد، چرا که تغییرات سیاسی مرزها در طی تاریخ اجتناب ناپذیر است.

۵-۱-۲- تعبیر دوم؛ «شهر ایرانی» برآمده از دین و مذهب کهن ایرانی»

برخی معتقدند که ساختار سیاسی-اجتماعی و کالبدی شهر ایرانی ارتباط تنگاتنگی با دین و مذهب دارد (پوراحمد و پوراحمد، ۱۳۹۳؛ منصور، ۱۳۸۶؛

حبیبی، ۱۳۸۴؛ امین‌زاده، ۱۳۸۴؛ آشتیانی، ۱۳۹۴).

این نکته که شهرها و سکونتگاه‌ها تا حد بسیار زیادی متأثر از دین و مذهب مردمان خویش هستند و در جهت پاسخ‌گویی به نیازها و رفتارهای برآمده از آن، قابلیت‌هایی را از خود بروز می‌دهند و تلاش برای ساماندهی شهرها در این جهت انجام می‌شده، قابل‌پذیرش است. علاوه بر این، دین بین افتراقات کالبدی که به واسطه اختلاف رسوم و اقتضائات اقلیمی به وجود می‌آید، وحدت شکلی ایجاد می‌نمود و این امر سبب شده که امروزه بتوان ساختار و کالبد شهرها را بازشناسی و دسته‌بندی کرد؛ اما باید بر این نکته تأکید داشت که با تغییر جهان‌بینی و دین مردم ساختار و سازمان کالبدی شهر نیز همراه با محتوای آن، دستخوش تغییر می‌شود. شهر برای پاسخ‌گویی به نیازهای مادی و فراتر از آن بسترسازی برای نیازهای معنوی برآمده از جهان‌بینی شکل می‌گیرد. این نیازها (به‌خصوص نیازهای معنوی) با تغییر باورها تغییر می‌کنند و ماب‌ه‌ازاء کالبدی مناسب خویش را طلب می‌کنند، از این‌رو شهر باید قابلیت‌های متناسب با این تغییرات را در خود داشته و ابراز نماید تا کارا باشد. شهر ایرانی در دوران باستان برآمده از دین و مذهب باستان مانند زردشتی است و عناصر سازمان کالبدی آن نیز متناسب با دین حاکم بوده، اما امروزه نمی‌توان آن را تعمیم داد. یعنی اگر امروز شهری بر اساس دین باستان و الگوها و عناصر کالبدی برآمده از آن ساخته شود و به‌عنوان شهر ایرانی معرفی شود برای زمانه کنونی کارایی و معنا ندارد. آیین‌های مختلف مانند زردشتی، مسیحیت، اسلام و... در دوره‌های شناخته‌شده تاریخ بر دگرگونی شهرها در ایران نقش بسزایی داشته‌اند و به اقتضای نیازمندی‌های خود، بافت و ساخت شهری متمایزی را شکل داده‌اند (می‌توان محلات مسیحی‌نشین اصفهان یا محلات زردشتیان یزد و... را مثالی در این باره دانست)، همه این‌ها از حیث قرارگیری در جغرافیای مشترک سرزمین ایران و هویت ایرانی، در زمانه خود، شهر ایرانی هستند و لذا اتکای صرف به بارزها و ساخت کالبدی برآمده از ادیان و مذاهب کهن ما را به مفهومی کامل از شهر

ایرانی نخواهد رساند.

۵-۱-۳- تعبیر سوم؛ «شهر ایرانی»، دارای سازمان فضایی و عناصر کالبدی مشخص

همان‌طور که در بخش ابتدایی بررسی شد، بسیاری از صاحب‌نظران (حبیبی، ۱۳۸۴؛ سلطان‌زاده، ۱۳۸۷؛ کوچک‌خوش‌نویس، ۱۳۸۵؛ پاکزاد، ۱۳۹۰) در خصوص ساختار شهر ایران باستان، الگو، سبک و ساختار و عناصر واحدی را برای شهرها در دوران‌های مختلف، قائل هستند (معبد، میدان، قلعه، شار میانی و بیرونی و...) و سبک آن را به کلیه شهرهای هم‌دوره، تعمیم می‌دهند (شار پارسی و...)، در حالی که ساختار سیاسی، اقتصادی و... بسیاری از شهرها بنا به تصمیمات حاکم زمان آن سرزمین، جهان‌بینی و فرهنگ آن‌ها، متحول می‌شده و در برخی از نقاط این تغییرات با سرعت کمتری، اتفاق افتاده است. به‌عنوان مثال، آنچه را که در استخر یا دارابگرد رخ داده با مصداق آن در شهر پاسارگاد، متفاوت است. بنابراین با استخراج الگو و «عناصر مشخص یک یا چند شهر»، نمی‌توان برای ساختار سایر شهرها اظهار نظر نمود. از طرفی سازمان فضایی شهرهای کهن تا به امروز دستخوش تغییرات اساسی شده‌اند و با توجه به آثار اندکی که از شهرهای کهن قبل از اسلام پابرجاست به سختی می‌توان با اطمینان همه عناصر کالبدی را بازشناسی نمود. از این جهت نمی‌توان «عناصر کالبدی شهر در یک مکان یا دوره مشخص» را با قطعیت تمام به‌عنوان «عناصر و مشخصه شهر ایرانی»، معرفی کرد. البته بر این نکته اذعان می‌شود که در هر دوره متناسب با نوع جهان‌بینی، نوع حکومت و نوع روابط اجتماعی، مصداق کالبدی به مثابه عناصر اصلی شهر وجود داشته است. برای شهر ایرانی دوران باستان نیز متناسب با این موارد، عناصر کالبدی مشترکی را می‌توان یافت که البته برخی از همین عناصر متناسب با ویژگی‌های مکانی و جغرافیایی و... از محلی به محلی دیگر متفاوت بوده یا نمود دیگری داشته است. به‌عنوان مثال، در شهرهای جنوبی عنصر آب‌انبار، در اصفهان شبکه مادی و در یزد شبکه قنات‌ها ایجاد می‌شدند که همه، جلوه‌های کالبدی گوناگونی از تأمین و ذخیره آب هستند. جوهره

انجمن‌های صنفی و نمایان‌گر تجارت و تبادل کالاها در داخل و خارج از منطقه، مراکز مذهبی؛ معبدها، تقسیمات اجتماعی و نظام طبقاتی؛ تمایز محله‌های زندگی اشراف، مناطق کارگری، موبدان، کشاورزان و ... و معماری و توسعه شهری؛ دارای دیوارهای دفاعی، دروازه‌ها، خیابان‌ها و بازارها و میادین، فرم مربعی شهر می‌دانند، در حالی که این موارد می‌تواند مشخصه برخی تمدن‌های غیر ایرانی که شاید پیشینه مشترکی با تمدن ایرانی داشته‌اند نیز باشد. بنابراین، چنین تعاریفی نارسایی‌هایی را داراست. در ادامه روایت متخصصان در قالب محورهای کلی دسته‌بندی می‌گردد.

۵-۲-۱- چندلایه‌ای بودن مفهوم «شهر ایرانی»

شهر ایرانی مفهومی همه‌جانبه و در هم تنیده بوده و بایستی در قالب لایه‌های چندگانه‌ی کالبدی، فرهنگی، تاریخی، اجتماعی، جامعه‌شناسی، اقتصادی و سیاسی به صورت مجزا تبیین و تحلیل گردد. هر کدام از این عوامل خود متشکل از زیرلایه‌های در هم تنیده هستند. منابع موجود، زیرلایه‌های تعیین‌کننده در شکل‌گیری و تحول شهرهای ایرانی را کمتر مورد توجه قرار داده‌اند و یا در صورت توجه، عمیق و موشکافانه نبوده‌است. دگرگونی‌های «اجتماعی»، «اقتصادی»، «فرهنگی»، «سیاسی و مرزهای جغرافیایی»، «تکنولوژی و نوآوری»، «الگوهای مهاجرت»، در طول تاریخ اهمیت دارند و بررسی این موارد به عنوان عوامل تأثیرگذار در تغییر شکل شهرهای ایران ضروری است. چرا که شهر ایرانی همواره تأثیرپذیر از جوامع و فرهنگ‌هایی بوده که در آن زمان و مکان حاکم بوده‌اند.

مثالی دیگر از زیرلایه‌هایی که در مطالعات پدیده شهر با آن سطحی برخورد شده است، «نهادهای مدنی»، «سازو کارها و روابط اقتصادی» و «توزیع طبقاتی قدرت» است که تماماً بر شکل‌دهی به کالبد و فضاهای متنوع شهر هر دوره نقش داشته است و با وجود اشتراکات، نمی‌توان نسخه ثابتی برای آن‌ها در نظر گرفت.

۵-۲-۲- پویایی مفهوم «شهر ایرانی»

در هر دوره‌ای شهر ایرانی دارای ساختارهای زنده، پویا و در حال تغییر بوده است و بایستی در مطالعه و شناخت شهر هر دوره به عنوان یک کلیت پویا، نحوه

اصلی آن‌ها عملکرد تأمین آب است که در همه مشترک است اما در هر مکانی می‌تواند نمود کالبدی خاصی داشته باشد. بنابراین نمی‌توان با قطعیت بازنمون برخی عناصر کالبدی شهرهای دوران باستان را به خصوص در زمانه کنونی به‌عنوان مشخصه قابل تعمیم به همه شهرهای ایرانی تلقی نمود.

۵-۱-۴- تعبیر چهارم؛ «شهرهای ایرانی»، دارای اشتراک در عوامل شکل‌گیری و تحول، همانند موقعیت مکانی یا زمانی خاص

پرسشی در ارتباط با این تعبیر قابل طرح است، اینکه اگر تنها شهرهای باستانی واقع در قلمرو فعلی ایران را ایرانی بدانیم، بسیاری از شهرها همچون هترا، بغداد و ... که اکنون در قلمرو کشور ایران واقع نیستند را می‌توان شهر ایرانی نامید؟ پاسخ آن است، از آنجایی که این شهرها در گذشته تحت تسلط فرهنگی بوده‌اند که در کل پهنه سیاسی ایران غالب بوده و ساخت و بافت کالبدی متناسب با آن را داشته‌اند، این شهرها در آن زمان شهر ایرانی محسوب می‌شده‌اند، اما اکنون به جهت فرهنگی، هویتی، سیاسی و تعریف آرمان‌ها متفاوت از قبل هستند، لذا اکنون ایرانی نیستند، اما ساختار باستانی آن‌ها را می‌توان در زمره «شهرهای ایرانی باستانی» دسته‌بندی کرد از جمله شهرهای تاریخی تیسفون، تن اردشیر، هرات، بلخ، سمرقند و بخارا که خارج از مرزهای کنونی ایران هستند. از این رو مفهوم «شهر ایرانی در دوره و زمان خاص» اهمیت می‌یابد.

۵-۲-۲- نقد مفهوم «شهر ایرانی» و تعبیر آن بر مبنای دیدگاه خبرگان

در این مرحله از نقطه نظرات ۹ متخصص در حوزه‌های مختلف به منظور نقد مشخصات و مفهوم شهر ایرانی و تعبیر آن‌ها بهره گرفته شده‌است. آن‌ها ضمن اشاره به مشخصه‌های شهر ایرانی کهن بر چند وجهی بودن مفهوم شهر ایرانی اتفاق نظر داشتند و همانند متون (به عنوان مثال حبیبی، ۱۳۸۴)، عناصر و ویژگی‌های بارز شهر ایرانی کهن را شامل مرکز اداری و سیاسی؛ مرکز حکومتی و مقرّ مقامات دولتی و سلطنتی، مرکز اقتصادی و بازرگانی؛ وجود بازارها، کارگاه‌ها و

نمی‌توانند، بیانگر مفهوم «شهر ایرانی» باشند. از این رو، به منظور رسیدن به مفهومی حقیقی، بایستی شهر ایرانی را به لحاظ نحوه تبلور مفاهیم فرهنگی، جهان‌بینی، سیاست، اقتصاد، ساختار و روابط اجتماعی، اقتضای ویژگی‌های اقلیمی، موقعیت‌های جغرافیایی و طبیعی، زمان و مکان و موقعیت شکل‌گیری آن و به‌ویژه عامل وحدت‌بخش «فرهنگ و هویت ایرانی» از قبیل «ریشه زبانی، آداب و رسوم و نحله فکری مشترک» و «تعلق داشتن ساکنان آن به مرز و بوم ایران»، مورد بررسی قرار داد و این موارد تفکیک‌ناپذیرند؛ بنابراین واژه «شهر ایرانی» به صورت مستقل قابل‌تعریف نبوده و برای مشخص نمودن مفهوم اصلی آن در جایگاه‌های متفاوت بسته به موضوعات اصلی بحث بهتر است که به همراه واژه‌های دیگر به کار برده شود؛ واژه‌هایی همانند شهر ایرانی در دوران اشکانی، شهر ایرانی در اقلیم گرم و خشک، شهر ایرانی در خطه‌ی گردنشین و ... با این توصیف، نمی‌توان ادعای ثابت و روشنی از احیاء شهر ایرانی در سیاست‌های کنونی شهرسازی داشت چراکه شهر ایرانی تمامی ابعاد مذکور و مورد نقد را در خود داراست. از این رو، به منظور به‌کارگیری واژه «شهر ایرانی» در موقعیت‌های مختلف، نقشه راه استفاده از تعابیر مختلف آن در شکل شماره ۳ ارائه گردیده است که می‌تواند به‌عنوان پیش‌زمینه‌ای در جهت حفظ اصالت واژگان و کاربرد صحیح تعابیر متناسب با جایگاه آن‌ها در ادبیات شهر و شهرسازی، در نظر گرفته شود. این نقشه راه، گامی آغازین است در راستای روشن نمودن تعابیر و سویه‌های مختلف مفاهیمی که از واژه «شهر ایرانی» استنباط می‌گردد، با این حال، ادعا در مورد اثبات هر یک از این سویه‌ها به نوبه خود، مستلزم صرف زمان، بررسی منابع متنوع به منظور شناخت و کشف موشکافانه زیرلایه‌های مربوطه نامبرده است که می‌تواند در پژوهش‌های بعدی مورد توجه قرارگیرد.

۷- تقدیر و تشکر

بدین وسیله نگارندگان از استاد ارجمند جناب آقای دکتر حسن احمدی از گروه شهرسازی دانشگاه گیلان و

واکنش جامعه شهروندی به نیازها و ضرورت‌های معاصر آن را درک گردد.

۵-۲-۳- نسبی بودن مفهوم «شهر ایرانی»

از جمله موارد دیگری که متخصصان اشاره کرده‌اند، توجه به «شواهد باستان‌شناسی» از قبیل آثار معماری، کتیبه‌ها و سنگ نوشته‌ها و نقوش برجسته و ... و تطبیق آن با متون موجود است که اطلاعات ارزشمندی را پیرامون شهرسازی، الگوهای معماری، تأسیسات و زیرساخت‌ها از قبیل آبیاری، فاضلاب، شبکه راه‌ها و ...، ساختار فضایی و همچنین شرایط اجتماعی و اقتصادی شهرها را در خود دارند. یکی از چالش‌های اساسی در ارائه تعریف واحد از شهر ایرانی، از این منظر، پیدایش آثار متعددی است که باستان‌شناسان را در یافتن اشتراکات، ویژگی‌ها و بارزهای پیشین شهرهای باستانی و دسته‌بندی آن‌ها با تردید مواجه ساخته‌است و به این علت، ارائه تعریف قطعی از شهرهای کهن ایرانی، ساده نمی‌نماید. برخی بقایا همچون شهر سوخته، گودین تپه و ... نشان از تجاری بودن شهرها و موقعیت سوق الجیشی آن‌ها دارد و برخی، تبادل فرهنگ، هنر، صنعت و تکنولوژی شهرهای آن دوران را روایت می‌کند. اما اینکه به طور قطع مشخصه کدام دوران است همواره متخصصان را با ابهام مواجه ساخته‌است. از این رو، کلیه دیدگاه‌ها حاکی از ضرورت داشتن «نگاه جامع و در عین حال جزء نگر» به مفهوم «شهر ایرانی» است. «جامعیت» به منظور در نظر گرفتن ابعاد مختلف مؤثر در نحوه سازمان‌پذیری و دگردیسی شهر و «جزء‌نگری» به منظور کاربرد صحیح واژه «شهر ایرانی» در جایگاه مناسب آن.

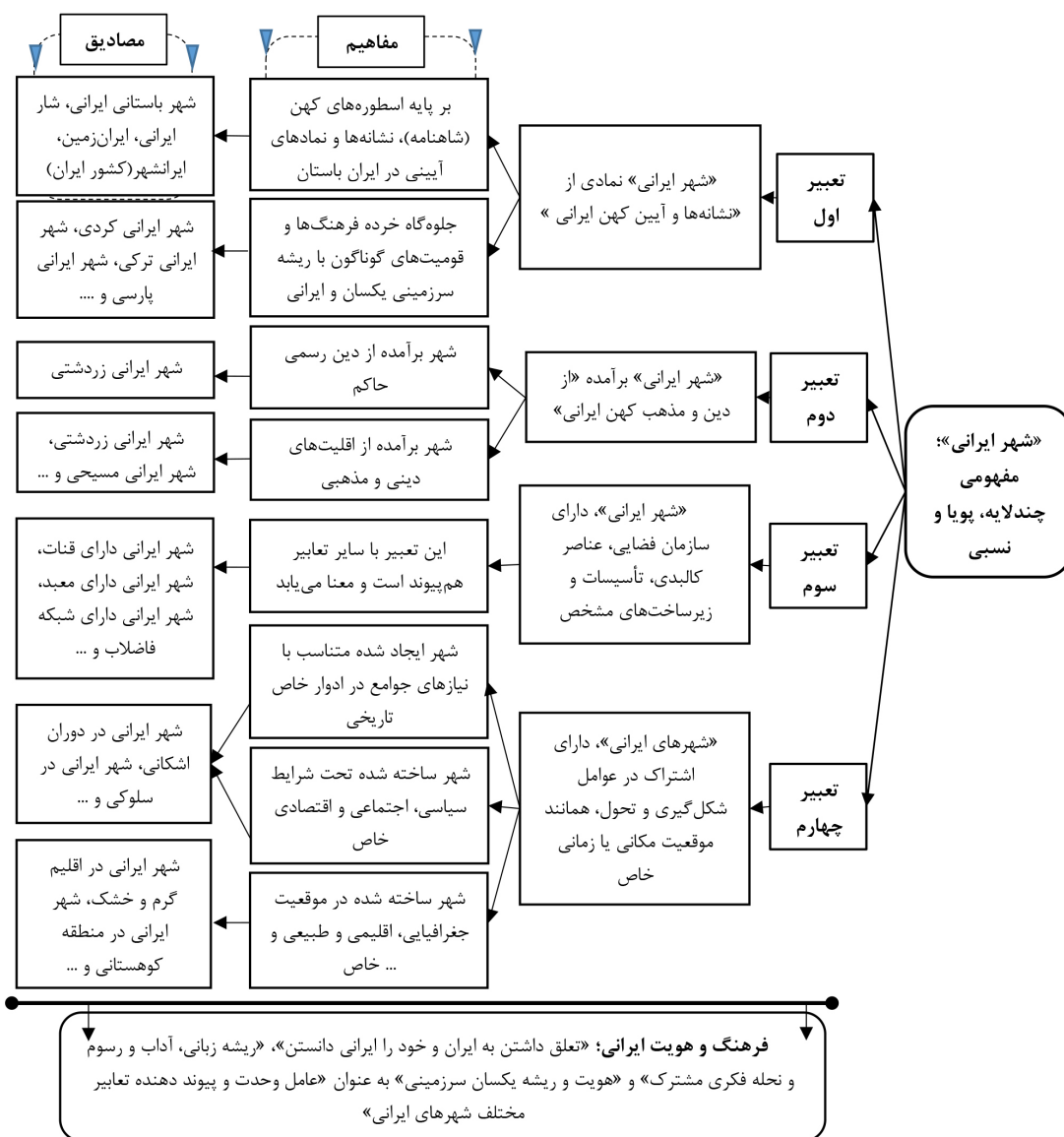
۶- نتیجه‌گیری

از کلیه مطالب مطرح شده این‌گونه استنباط می‌گردد که مفهوم «شهر ایرانی» مقوله‌ای ابهام‌آور است. در این پژوهش، سعی شد که جنبه‌های ابهام‌برانگیز این مفهوم، از طریق تحلیل محتوای متون و گردآوری دیدگاه‌های متخصصین حوزه‌های مختلف، واکاوی و تبیین گردد. به‌کارگیری هر یک از تعابیر به‌تنهایی

۸- اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

جناب آقای مهندس رامین خورسند، پژوهشگر دکتری شهرسازی دانشگاه علم و صنعت، جهت بیان نقطه نظرات ارزنده در پیشبرد این پژوهش، کمال تشکر را دارند.

شکل ۳. مدل مفهومی «مفاهیم حاکم بر تعریف شهر ایرانی» به مثابه کلیتی چندلایه

3- Lewis Mumford

4- Herodotus

5- Jean Perrot

6- Christopher Alexander

۹- پی‌نوشت

1- Amos Rapoport

۲- چنین گفت که ایران دو رویه مراست/ ببايد شنيدن سخن‌های راست

که پور فریدون نیای من است/ همه شهر ایران سرای من است (شاهنامه، فردوسی، نامه کاووس به افراسیاب، ص ۲۵۹)

۱۰- منابع

- ۱- آشتیانی، سید جلال‌الدین. (۱۳۹۴). *مدیریت نه حکومت*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۲- ابرقویی فرد، حمیده؛ صابونچی، پریچهر؛ فرزین، احمدعلی. (۱۳۹۷). بازخوانی نقش مناظر آیینی در هویت‌بخشی به شهرهای ایرانی. *باغ نظر*، ۱۵(۶۵)، ۱۲-۵. <https://doi.org/10.22034/bagh.2018.74072>
- ۳- اعتضادی، لادن. (۱۳۸۴). *شهر ایرانی یک مفهوم، فصلنامه اندیشه/ایران‌شهر*، ۶، ۱۳۰-۱۳۶. www.magiran.com/4464
- ۴- الکساندر، کریستوفر؛ نیس، هاجو؛ آنینو، آرتمیسی؛ کینگ، اینگرید. (۱۹۹۴). *تئوری جدید طراحی شهری*. ترجمه و تحقیق شرکت طاش. تهران: انتشارات توسعه.
- ۵- الله‌دادی، بهاره. (۱۳۸۷). جستجویی در مفهوم شهر ایرانی. *هفت شهر*، ۲ (۲۶)، ۴۴-۵۹. www.haftshahrjournal.ir/arti-cle_22732.html
- ۶- امین زاده گوهرریزی، بهرام. (۱۳۸۴). شهر و شار. *مجله انسان شناسی (نامه انسان شناسی)*، ۴(۸)، ۷-۱۶. [SID. https://sid.ir/paper/66432/fa](https://sid.ir/paper/66432/fa)
- ۷- ایزدی، محمد سعید. (۱۳۹۹). بازخوانی روند رشد و توسعه اندیشه‌های خلاق در بازشناسی مبانی شهرنشینی و شهرسازی ایران‌شهر، *فصلنامه حفاظت از بافت‌های تاریخی*، ۱(۱)، ۳۹-۵۱. <http://cha.richt.ir/article-12-127-fa.html>
- ۸- بذرگر، محمدرضا؛ امینی، ارشیا. (۱۳۸۸). *هفت شهر تاریخی فارس*. شیراز: سازمان میراث فرهنگی.
- ۹- بذرگر، محمدرضا؛ عبدی، برهان. (۱۳۹۰). *انسان گمشده ایلامی*. شیراز: نوید شیراز.
- ۱۰- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۹۰). *تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا سلسله قاجار*. تهران: آرمان شهر.
- ۱۱- پوراحمد، احمد؛ پوراحمد، عطیه. (۱۳۹۳). *ساخت فضایی شهر در ایران قبل و بعد از اسلام*. *شهر پایدار*، ۱(۱)، ۲۱-۳۶. <https://ensani.ir/fa/article/359086>
- ۱۲- پیگولوسکایا، نیناویکتوروونا. (۱۳۸۷). *شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان*. ترجمه عنایت‌الله رضا. تهران: علمی و فرهنگی.
- ۱۳- تقوی‌نژاد دیلمی، محمدرضا. (۱۳۹۲). *معماری، شهرسازی و شهرنشینی ایران در گذر زمان*. تهران: انتشارات یساولی.
- ۱۴- حبیبی، کیومرث؛ روحانی چولائی، الهام. (۱۳۹۴). ارزیابی کیفی تغییر عناصر شهرکهن ایرانی به شهر مدرن در جهت احیای مکان‌های شهری با هویت ایرانی- اسلامی. *مطالعات شهر ایرانی/اسلامی*، ۱۶(۲۱)، ۵-۱۸. www.sid.ir/paper/508537/fa
- ۱۵- حبیبی، سید محسن. (۱۳۸۴). *از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن: تفکر و تأثر*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۶- خالدیان، ستار؛ کریمیان، حسن؛ پوراحمد، احمد؛ مظاهریان، حامد. (۱۳۹۵). *ساخت و سازمان فضایی شهرهای ایران در گذار از دوره ساسانی به دوران اسلامی*. *مجله مطالعات باستان‌شناسی دانشگاه تهران*، ۸(۲)، ۳۵-۵۱. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2017.61724>
- ۱۷- خزایی، رضا. (۱۳۹۵). *مفهوم شهروندی در شهر ساسانی*. بیرجند: چهار درخت.
- ۱۸- خلعتبری، اللهیار؛ پرتوی مقدم، عباس. (۱۳۸۹). ویژگی‌های تاریخی و مولفه‌های جامعه شهری ایران در اواخر دوره ساسانیان. *مجله علمی و پژوهشی تاریخ ایران*، ۳(۲)، ۴۹-۷۰. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.20087357.1389.3.2.3.0>
- ۱۹- دریایی، تورج. (۲۰۰۹). *شهرستان‌های ایران‌شهر*. ترجمه شهرام جلیلیان. تهران: توس.
- ۲۰- رایاپورت، آمس. (۱۳۶۶). *منشأ فرهنگی مجتمع‌های زیستی*. ترجمه راضیه رضازاده. تهران: جهاد دانشگاهی علم و صنعت.
- ۲۱- زیاری، کرامت‌اله. (۱۳۸۲). *تأثیر فرهنگ در ساخت شهر (با تأکید بر فرهنگ اسلامی)*. *نشریه جغرافیا و توسعه*، ۱(۲)، ۹۵-۱۰۸. <https://doi.org/10.22111/gdij.2003.3817>
- ۲۲- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۷). *نقش نمادهای هندسی و عددی در آرمانشهر ایرانی*. *نامه انجمن جمعیت شناسی ایران*، ۳(۶)، ۶۷-۸۸. <http://noo.rs/txnUf>
- ۲۳- کریستین‌سن، آرتور. (۱۳۸۷). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه رشید یاسمی. تهران: زرین.
- ۲۴- کیانی، یوسف. (۱۳۶۵). *نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران: شهرنشینی هخامنشی در شوش*. تهران: هما.
- ۲۵- گریشمن، رومن. (۱۹۵۱). *ایران از آغاز تا اسلام*. ترجمه محمد معین. تهران: انتشارات نگاه.
- ۲۶- مجتهدزاده، پیروز؛ کاوندی کاتب، ابوالفضل. (۱۳۹۲). *ایران، ایران‌شهر و ایران زمین در شعر فردوسی*. *مطالعات ملی*.

<https://sid.ir/paper/66432/en>

- 5- Ashtiani, S, J. (1977). *Management, not Government*. Tehran: Sahami Enteshar Co Press. [In Persian].
- 6- Barthold, V, V. (1984). *An Historical Geography of Iran*. Princeton: Princeton University Press. www.jstor.org/stable/j.ctt7zvv3z
- 7- Baumer, C., & Novák, M. (Eds.). (2019). *Urban Cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids: Learnings and conclusions from new archaeological investigations and discoveries*. Proceedings of the First International Congress on Central Asian Archaeology held at the University of Bern, 4-6 February 2016 (1st ed.). Harrassowitz Verlag. <https://doi.org/10.2307/j.ctvmfq57>
- 8- Bazrgar, M. R., Abdi, B. (2011). *Lost Ilamian Anshan*. Shiraz: Navid Press. [In Persian].
- 9- Bazrgar, M. R., Amini, A. (2009). *Seven Historic Cities of Fars*. Shiraz: Cultural Heritage Organization Press. [In Persian].
- 10- Bosworth, C, E. (1983). *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods*, ed. Ehsan Yarshater, vol. 3, part. 1. Cambridge University Press. https://ia801205.us.archive.org/30/items/Frye1983SasaniansCHI03/Frye_1983_Sasanians_CHI03.pdf
- 11- Cereti, C, G. (2019). From Middle to New Persian: written materials from Northern Iran and Khorasan: *Vicino Oriente*. 23. 95-107. http://dx.doi.org/10.53131/VO2724-587X2019_7
- 12- Christensen, A. (2007). *Iran during the Sasanian era, translated by Rashid Yasemi*. Tehran: Zarin. [In Persian].
- 13- Daryai, T. (2009). *The Counties of Iranshahr. Translation by Shahram Jalilian*. Tehran: Tous Press. [In Persian].
- 14- Davaran, F. (2010). *Continuity in Iranian Identity: Resilience of a Cultural Heritage* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203886304>
- 15- Dubova, N. A. (2019). Gonur Depe – City of Kings

<https://sid.ir/paper/505183/fa>. ۲۲-۳، ((۵۳)) ۱۱۴

- ۲۷- منصوری، سید امیر. (۱۳۸۶). دو دوره سازمان فضایی در شهر ایرانی: قبل و بعد از اسلام با استعانت از تحولات شهر کرمان، *باغ نظر*، ۷، ۴۹-۶۰. www.sid.ir/paper/125688/fa
- ۲۸- میرزا کوچک خوشنویس، احمد. (۱۳۸۵). دولت شهر آرمانی ایرانی: مفهوم فضای شهری ایران، *باغ نظر*، ۳(۶)، ۱۰۱-۱۱۸. www.bagh-sj.com/article_75.html
- ۲۹- نداف، ویدا. (۱۳۹۵). بررسی واژه ایران و انیران در کتیبه‌های ساسانی. *مطالعات اسناد میراث فرهنگی*، ۱(۱)، ۱۰۷-۱۱۸. <http://chrs.richt.ir/article-3-197-fa.html>
- ۳۰- هرودوت. (۱۳۳۶). *تاریخ هرودوت، جلد یک*. ترجمه، مقدمه، توضیحات و حواشی هادی هدایتی. تهران: دانشگاه تهران.
- ۳۱- هینتس، والتر. (۲۰۰۳). *دنیای گمشده عیلام*، مترجم فیروز فیروزنیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۳۲- یوسفی‌فر، شهرام. (۱۳۸۵). بررسی ویژگی‌ها و مؤلفه‌های تاریخی مفهوم شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران، *فرهنگ*، ۱۹(۴ (مسلسل ۶۰))، ۲۶۳-۳۰۴. www.sid.ir/paper/88165/fa
- ۳۳- یوسفی‌فر، شهرام. (۱۳۸۹). الگوهای پیدایش شهر و شهرنشینی در تاریخ ایران. *مجله علمی و پژوهشی تاریخ ایران*، ۱(۱)، ۱۴۵-۱۷۰. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.20087357.1389>. 3.1.7.2

References

- 1- Abarghouei Fard, H., Saboonchi, P., & Farzin, A. A. (2018). An Investigation into the Role of Ritual Landscapes in the Identity of Iranian Cities. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 15(65), 5-12. [In Persian]. <https://doi.org/10.22034/bagh.2018.74072>
- 2- Alexander, C., Neis, H., Anninou, A., & King, I. (1994). *New Theory of Urban Design*. Tehran: Development Press. [in Persian].
- 3- Allahdadi, B. (2008). An Exploration of the Concept of the Iranian City, *Haft Shahr*, 2(26), 44-59. [In Persian]. www.haftshahrjournal.ir/article_22732.html
- 4- Aminzadeh, B.. (2006). Shahr and Shar. *Iranian Journal of Anthropology*, 4(8), 7-16. SID. [In Persian].

- and Gods, and the Capital of Margush Country (Modern Turkmenistan): Its discovery by Professor Victor Sarianidi and recent finds. In Baumer, C. & Novák, M. (Eds.), *Urban Cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids: Learnings and conclusions from new archaeological investigations and discoveries. Proceedings of the First International Congress on Central Asian Archaeology held at the University of Bern*, 4–6 February 2016 (1st ed., pp. 29–54). Harrassowitz Verlag. <https://doi.org/10.2307/j.ctvrmfq57.6>
- 16- Etezadi, L. (2005). Iranian City, a Concept. *Andisheh Iranshahr Quarterly*, 6, 130-136. [In Persian]. www.magiran.com/4464
- 17- Ghasemi, K., Hamzenezad, M., Meshkini, A. (2019). The livability of Iranian and Islamic cities considering the nature of traditional land uses in the city and the rules of their settlement. *Habitat International*, 90:102006-. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2019.102006>
- 18- Grischman, R. (1951). *Iran from the Beginning to Islam. Translated by M. Moein*. Tehran: Scientific and Cultural Press. [In Persian].
- 19- Habibi, K., Rohani Choolaei, E. (2015). Qualitative Evaluation of the Transformation of Elements of the Ancient Iranian City to the Modern City in the Direction of Revitalizing Urban Spaces with Iranian-Islamic Identity, *Studies of Iranian-Islamic cities*, 6(21), 5-18. [In Persian]. www.sid.ir/paper/508537/en
- 20- Habibi, S, M. (2005). *From Town to City: A Historical Analysis of the Meaning of the City and Its Form, [Az Shar ta Shahr]*. Tehran: Tehran University Press. [In Persian].
- 21- Heintz, Walter. (2003). *The Lost World of Ilam. Translated by F. Firouznia*. Tehran: Scientific and Cultural Press. [In Persian].
- 22- Herodotus. (2005). *Herodotus history, Vol. 1. Translation, Introduction, Notes, and Annotations by Hadi He-dayati*. Tehran: Tehran University Press. [In Persian].
- 23- Izadi M. (2020). Re-interpretation of Creative Thinking Process in Studying Iranian Urban Development Principle. *Conserv Histo Area*, 1(1) :39-50. <http://charchit.ir/article-12-127-fa.html>
- 24- Khal'atbari, A., Partoovi-Moghaddam, A. (2011). Historical Characteristic and Elements of Urban Society of Iran in the Late Period of Sassanid. *Tārīkh-i Īrān*, 3(2), 49-70. [In Persian]. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.20087357.1389.3.2.3.0>
- 25- khaledian, S., Karimian, H., Pour Ahmad, A., & Mazaherian, H. (2017). The Spatial Pattern of Iranian Old Cities in the Transition from the Sassanid to the Islamic Period. *Journal of Archaeological Studies*, 8(2), 35-51. [In Persian]. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2017.61724>
- 26- Khazai, R. (2015). *The Concept of Citizenship in the Sassanian City*. Birjand: Chahar Darakht Press. [In Persian].
- 27- Kheirabadi, M. (1991). *Iranian cities : formation and development* . University of Texas Press. <https://archive.org/details/iraniancitiesfor0000khei/page/n1/mode/2up>
- 28- Kiani, Y. (1985). *An Overview of Urbanism and Urban Planning in Iran: Hakhamaneshi Urbanism in Shush*. Tehran: Homa Press. [In Persian].
- 29- Kircho, L. B. (2019). Altyn–Depe: The Formation of the Earliest Urban Centre in Central Asia. In Baumer, C. & Novák, M. (Eds.), *Urban Cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids: Learnings and conclusions from new archaeological investigations and discoveries. Proceedings of the First International Congress on Central Asian Archaeology held at the University of Bern*, 4–6 February 2016 (1st ed., pp. 9–28). Harrassowitz Verlag. <https://doi.org/10.2307/j.ctvrmfq57.5>
- 30- MacKenzie, D, N. (1998). “ĒRĀN, ĒRĀNŠAHR” *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, vol. III, Fasc. 5, pp. 534, New York: Bibliotheca Persica Press. <https://iranicaonline.org/articles/eran-eransah>

- 31- Mansouri, S, A. (2007). Spatial Organization Of Iranian City In Tow Periods: Before And After Islam. *Bagh-e Nazar*, 3(7), 49-60. [In Persian]. <https://sid.ir/paper/125688/en>
- 32- mirzakouchak khoshnevis, A. (2006). Iranian Spiritual Polis, the concept of Iranian urban space. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 3(6), 102-117. [In Persian]. www.bagh-sj.com/article_75.html
- 33- Mojtahedzadeh, P., and Kavandi Kateb, A. (2012). Iran, Iranshahr and Iran-Zamin in Ferdowsi's poetry. *National Studies*, 14(1 (53)), 3-22. [In Persian]. <https://sid.ir/paper/505183/fa>
- 34- Moradi, H. (2021). Cultural dynamics of the second half of the fourth millennium BC and the roots of early urbanization in southeastern Iran (3500-3000 BC). *Journal of Archaeological Studies*, 12(4), 221-238. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2021.313602.142951>
- 35- Mumfourd, I. (1961). *The City in History*, Secker and Warburg, London, Harcourt Brace Javanovich, New York.
- 36- Naddaf V. (2016). A Study on Words of "Ēran" and "Anēran" in the Sassanid Inscriptions. *Cult Herit Rec Stud*. 1 (1) :107-118. [In Persian]. <http://chrs.richt.ir/article-3-197-fa.html>
- 37- Pakzad, J. (2011). *The History of City and Urbanism in Iran from the Beginning to the Qajar Dynasty*. Tehran: Arman Shahr Press. [In Persian].
- 38- Pigoulovskaya, N, V. (2008). *Iranian Cities in the Parthian and Sassanian Periods*. Translation by Enayatollah Reza. Tehran: science and culture Press. [In Persian].
- 39- Pourahmad, A, Pourahmad, A. (2014). Spatial construction of the city in Iran before and after Islam. *Journal of Sustainable City*, 1(1), 21-36. [In Persian]. <https://ensani.ir/en/article/359086>
- 40- Rapoport, Amos. (2016). *Cultural origin of biological complexes*. Translated by Razieh Rezazadeh. Tehran: Academic Jihad of Science and Industry. [In Persian].
- 41- Soltanzadeh, H . (2008). The role of geometric and numerical symbols in Iranian Utopia. *Journal of Population Association of Iran*, 3(6), 67-88. [In Persian]. <http://noo.rs/txnUf>
- 42- Tagavinejad Deilmi, M, R. (2013). *Architecture, urban planning and urbanization of Iran over time*. Tehran: Yesavali Publications. [In Persian].
- 43- Waters, M. (2021). Assessing Biblical and Classical Sources for the Reconstruction of Persian Influence, History and Culture. Edited by Anne Fitzpatrick-Mckinley. *Journal of the American Oriental Society*, 139(3), 725–726. <https://doi.org/10.7817/jaos.139.3.2019.rev048>
- 44- Yousefifar, Sh,. (2007). Historical Concept Of City In The Middle Age Iran. *Historical Studies*, 19(4 (60)), 263-304. [In Persian]. <https://sid.ir/paper/88165/en>
- 45- Yousefifar, Sh,. (2010). The Patterns of the Emergence of Cities and Urbanization in the History of Iran. *Tārikh-i Īrān*, 3(1), 145-170. [In Persian]. <https://dori.net/dor/20.1001.1.20087357.1389.3.1.7.2>
- 46- Ziari, K. (2003). The Impact of Culture on City Structure. *Geography and Development*, 1(2), 95-108. [In Persian]. <https://doi.org/10.22111/gdj.2003.3817>